

KÖVÉR GYÖRGY

A biográfia nehézségei

„Meg lehet-e írni egy ember életét? Ezt a történetírás számára fontos pontokat érintő kérdést gyakran kikerülik a források hiányával igazolt bizonyos egyszerűsítésekkel. Az a célom, hogy kimutassam, a források hiánya nem az egyetlen és még csak nem is a legfőbb nehézség. A legégbekiáltóbb torzítások számos esetben onnan erednek, hogy történészként egyfajta korlátozott és anakronisztikus racionalitásnak engedelmesskedő történelmi szereplőket képzelünk el. Mindezzel a megszokott életrajzírói hagyományt, valamint saját tudományunk retorikáját követve olyan modellekre vetettük rá magunkat, amelyek rendezett kronológiát, nem változó és koherens személyiséget, tehetetlenkedéstől mentes cselekedeteket és bizonytalankodás nélküli döntéseket kapcsolnak össze.”¹ Immár több mint egy évtizede az *Annales* hasábjain Giovanni Levi szinte az összes alapvető biográfiai kérdést megfogalmazta. Kezdve a forráshiányra való szemérmes hivatkozástól egészen a történészek szemléletében megbúvó sztereotípiáig. Mégis újra és újra nekirugaszkodunk biográfiaikat írni, s mivel egy konkrét életrajz ritkán teszi lehetővé, hogy módszertani megfontolásaink abban helyet kapjanak (a konkrét megoldásokon túl legfeljebb elejtett megjegyzésekbe rejtjük a tanulságokat), utólag vagy épp két életrajz között önálló módszertani írásokban foglaljuk össze azokat a gondolatainkat, amelyek nem hagynak nyugodni bennünket. Ez az írás ennek a „nyughatatlanságnak” a terméke. E sorok szerzője részben egy 20. századi politikus kifejezetten nem-politikai életrajzával, részben 19. századi vállalkozói biográfiák sorával kísérletezett.² Ezek alapján szeretné néhány nehézség terhére megosztani az olvasóval. Aki valaha próbálkozott életrajz írásával, érteni fogja, milyen nehézségekre gondolok. Aki még nem, de szándékozik, hamarosan rájön.

Redukcionizmus vagy redukcionizmusok?

A magyarországi életrajzok döntő többsége „politikai életrajzként” definiálja önmagát. Ez többnyire már az alcímben is megjelenik.³

Vajon miként alakult ez így?

1. Már önmagában a *tematizálás* tanulságos. Az író- vagy művészeletrajzoktól eltekintve elsősorban az ún. „nagy történelmi személyiségeket” méltatja az utókor figyelemre. Ezeket

¹ Levi, Giovanni: Az életrajz használatáról (az eredeti cím – „les usage” – gazdagságát a magyar cím nem adja vissza). (Fordította: Czoch Gábor) Korall, 2. 2000 tél. 82.

² Kövér György: Losonczy Géza 1917–1957. Budapest, 1998. (a továbbiakban: Kövér 1998.); Kövér György: A felhalmozás íve. Budapest, 2002. (a továbbiakban: Kövér 2002.); A módszertani megfontolásokról első kísérletként lásd Kövér György: Biográfia és történetírás. Aetas, 2000. 3. sz. 150–157.

³ Lásd például: Hajdu Tibor: Károlyi Mihály. Politikai életrajz. H. n. 1978.; Borsányi György: Kun Béla. Politikai életrajz. H. n. 1979.; Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz. Budapest, 1991.; Rainer M. János: Nagy Imre. Politikai életrajz. I. 1896–1953. Budapest, 1996. II. 1953–1958. Budapest, 1999.; Huszár Tibor művében az alcím – igaz kisebb betűkkel – már egyenesen a főcímben tolatott bele: Huszár Tibor: Kádár János politikai életrajza 1912–1956. I. k. H. n. 2001.

pedig – valamilyen ritkán megmagyarázott okból, szinte automatikusan – az államhatalom szereplői (politikusok, hadvezérek) köréből válogatják. Nem kívánok annak latolgatásába belemenni, hogy mivel is emelkednek a politikusok a többiek fölé, csak megállapítom, hogy véleményem szerint a témaválasztás már következmény, a szakma döntően politika-történeti orientáltságából fakad. A politikai életrajzok íróit a politikatörténeti folyamatok kulcsfigurái érdeklik. Persze a politika történetét épeszű ember nem akarhatja száműzni egyetlen biográfiából sem. Ám nem ártana, ha a dolgok a helyükre kerülnének. Akár a politikum redukciója révén. Hiszen ki meri állítani, hogy az egyén számára egy politikai aktus jelentősebb, mint akármely másik?

Az eredetileg is normatív tematizálás indokait Droysen, még a 19. század közepén, pontosan megfogalmazta: „Természetesen mindenkinek meg lehet írni az életrajzát, ám azokból a pusztá helyességekből, melyeket egyházi anyakönyvekből és üzleti könyvekből állítunk össze, nem rajzolódik ki szemernyi történeti igazság sem; ez csak akkor egészítené ki azt, ha bizonyítanánk, hogy a szóban forgó egyén hogyan tevékenykedett saját közösségében, hazájában, a művészetben vagy a tudományban; az egyes ember csakis e nagyobb erkölcsi összefüggésekben leli meg saját erkölcsi jelentőségét, s pusztá megléte csak ily módon tesz szert valódi életre (és igazságra); *történeti* feladat csakis élete ezen igazságának felmutatása lenne, s a helyzet minden más esetben is ehhez hasonló.”⁴

2. A témaválasztás alátámasztásául szolgál az a feltételezés, hogy az állam – mint első számú forrástermelő – aktorai után bizonyára nagyobb mennyiségben maradnak fenn dokumentumok. Ehhez képest meglepetésként is érhetne bennünket, hogy annak indokaként, hogy a biográfusok miért korlátozzák elemzésüket elsősorban a politikai mezőre, mindenek előtt a *forráshiányt* szokás emlegetni: „... az egész 17. század második feléig szinte kizárólag politikai és hadvezéri arcképeket bírunk; az emberek politikát űztek, hadat vezettek, ezt tudjuk róluk, s ezt írjuk meg róluk, személyes, egyéni színezésre igen kevés anyaggal rendelkezünk.”⁵ Megjegyezhetnénk legott, hogy ugyan már, az „emberek” azelőtt sem csak ... – de nem ez itt a kérdés. Mégis mi lehet az ok, hogy a politikatörténet imént idézett klasszikusa, Szekfű Gyula fenti kijelentése ellenére, amikor élete vége felé, egy 19. századi, immár a politikai cselekvés lehetőségeitől megfosztott személyiségről, az öreg Kosuthról rajzolt portrét (valószínűleg egyik legjobb művét), ismét csak politikai életrajzot írt, igaz, minden korábbinál tágabban értelmezve a személyiség bemutatásának követelményét. A forráshiány itt már aligha lehet elégséges magyarázat. Az öregkor iránti empátia sem eshetett nehezére, sőt a politikai távolságtartás is megvolt benne a nemzet bálványával szemben.

Gondolhatunk persze arra is, hogy a közszereplők valószínűleg nem szívesen hagyják az utókorra magántermészetű irataikat. Tudjuk azonban, hogy ennek az ellenkezője is lehet igaz. Az ifjú Kossuth még maga is másfajta historiát óhajtott, mint a szokásos. Édesanyjának írta – magánleveleinek megmentését kérve – 1839-ben: „...ahányszor historiát, kivált magyar honit olvastam, mindig igen keservesen bántott, hogy a különféle századokban élt historicusok oly kevésé használták azt a gazdag kútforrást, mellyet az ily magánosok birtokában magános levélkék nyújtanak. Innen van, hogy ütközetleírás elég van historiánkban, mintha bizony a systematisált emberöldöklés volna az emberi lélek fényoldala, de oly historia, melly a kornak, mellyről ír, sajátságait a nép belső életét tükörbe állítaná előttünk, nincs... És mégis mondhatom, néhány ily levél sokkal helyesebb ismeretet ad nemzetünk akkori belső életéről, pallérozódása, civilisatiója, szokások, s a társasági lét

⁴ Droysen, Gustav: *Historika*. (Fordította: Csejtei Dezső) In.: *Ész, élet, egzisztencia IV. Történet-filozófia 1*. Szerkesztette: Csejtei Dezső – Dékány András – Laczkó Sándor – Simon Ferenc. Szeged, 1994. 105.

⁵ Szekfű Gyula: Bethlen Gábor. Budapest, 1929. 27.

alapzatát képező családi élet sajátosságairól, mint egy egész chronica, mellyben a legnagyobb szabotossággal le van írva, hány ember esett el Nagyvárad alatt.”⁶ S azt is nehéz megmondani, hogy egy közszereplőnél mi magánügy. Lónyay Menyhért, a kiegyezés egyik tető alá hozója például szinte grafomán részletességgel vetette papírra a tárgyalások idején naplójegyzeteit. A napló egyes részei ugyan Londonba kerültek, de immár húsz esztendeje mikrofilmen az Országos Levéltárban pihennek. Igaz, Lónyay időnként kihagy napokat („Egy hete, hogy jegyzeteimet nem fojtathattam [sic!], amennyire még emlékszem reassumálom a hétnek nevezetesebb mozzanatait.”),⁷ máskor viszont dokumentumokat másol be oldalszámra. A bejegyzések zöme természetesen politikai természetű, de vajon ki a megmondhatója annak, hogy egy olyan privát megjegyzés mögötti élmény, mint „kedves nóm megérkezvén...”,⁸ vajon volt-e befolyással a vöslau-i megállapodás megkötésére?⁹

A politikai cselekvőnek teendői és tettei közepette általában aligha van ideje, alkalma arra, hogy feltárja mozgatórugóit. A cselekvés és annak következménye lesz tehát általában a nyom, amely a történész rendelkezésére áll, s abból kell visszakövetkeztetnie arra, ami annak létrejöttét megelőzte. Egy definitív állapotból kell rekonstruálni az alternatív helyzetet. Sokszor arról is szó van, hogy a politikusnak nem is lenne igazán célszerű vagy taktikus, ha motívumait feltárná a többi szereplő előtt (persze ettől még ön maga számára rögzítheti). Ráadásul az sem biztos, hogy leírt vagy kimondott megjegyzései valóban azokat a gondolatait tükrözik, amelyek előzetesen jártak az agyában. Mindig fennáll a figyelemelterelés gyanúja. Az aktív politikusoknál nem szokás hazugságvizsgáló gépet alkalmazni. S végül, gondoljunk Levi megjegyzésére, honnan tudjuk, hogy egyáltalán racionálisan cselekszik?

3. Ami most már a cselekvők motívumairól a történészek fejében élő képet illeti, a historikusok – többnyire öntudatlanul – egy alapjában 19. századi (nevezzük így: naivan pszichologizáló) *személyiségképet* tételeznek fel, amely a kontinuitás és a koherencia elvén nyugszik. Ebből pedig egy időbeli és „alkati” homogenizálási törekvés adódik, ami szinte a gravitáció erejével húz oda, hogy amelyik szereplőnél az élet folyamatában a politikai cselekvés kerül előtérbe, oda rendeződik a tételezett személyiség egésze is.

4. Sem a determinista *történelemszemlélet*, sem a társadalomtudományos történetírás nem kedvezett a 20. században a biográfia (s azon belül a politikai életrajz) szemléleti tágításának. Meg kell jegyeznünk, hogy a politikatörténet politikatudományos alapozottságú megújulása sem biztos, hogy fog.¹⁰

A politikai életrajz redukcionizmusától való szabadulás igénye azonban egy másfajta redukcionizmus veszélyét is felkelti.¹¹ A 20. századi életrajzok egy másik lehetősége ugyan-

⁶ Kossuth Lajos Iratai 1837. május–1840. december (Kossuth Lajos Összes Munkái VII.) S. a. r. Pajkossy Gábor. Budapest, 1989. 608. (1839. febr. 24.)

⁷ Magyar Országos Levéltár (MOL) Lónyay-napló 37 154 doboz. (Pest, 1867. márc. 26.)

⁸ Uo. (Bécs, 1867. szept. 14.)

⁹ Napjaink örömteli fejleménye, hogy készül róla Cieger András életrajza. Csak remélhető azonban, hogy az több lesz, mint pusztán politikai biográfia. Cieger András: A Lónyay–Kappel-vagyon nyomában. Egy „újarisztokrata” család vagyoni helyzete és életkörülményei a 19. század második felében. Történelmi Szemle, 1998. 1–2. sz. 87–112.; Cieger András: A bizalmatlanság kora. Lónyay Menyhért a kormány élén. Századok, 2001. 1. sz. 61–102.

¹⁰ Vö. Gueniffey, Patrice: A biográfia a megújuló politikatörténetben. Aetas, 2000. 3. sz. 136–150.

¹¹ A redukcionizmusnak természetesen nemcsak veszélyei, hanem „erényei” is vannak az analízis során. Lepetit, Bernard: Építész, földrajz, történelem. A lépték használatai. Aetas, 1995. 4. sz. 150.

is a pszichohistóriai alapozottságú biográfiák sora.¹² Még akkor is érdemes erről töprengenünk, ha a pszichohistória recepciója meglehetősen megkésetten történik Magyarországon.¹³

A redukció első veszélye akkor merül fel, amikor el kell döntenünk, milyen pszichológiai irányzat mentén választunk személyiségképet magunknak.¹⁴ A pszichohistória indulásakor szinte kizárólag a pszichoanalízis kínált dinamikus megközelítési lehetőséget. A pszichohistorikus bibliája – az analitikus kiképzés közben – általában Freud Mózes és Leonardoja volt.¹⁵ Ebből kiindulva születtek a pszichohistória ma már klasszikus alkotásai, amelyek kapcsán számos kérdés, kritikai észrevétel felvetődött.

1. Belátható, hogy a történészek – hagyományos eszköztárukkal és személyiségképükkel – a források pszichológiai megszólaltatására nem képesek. Ez nemcsak pszichológiaiellenes ösztönöket hív elő jelentős részükből (amit én nem tudok az általam feltárt forrásokból kiszűrni, azt honnan tudná más), hanem érdemi bírálatokat is. A történésznek persze alapjában véve örülnie kellene, hogy a szélesebb látókörű elemzéshez amúgy szükségesnek ítélt forrásait valamilyen eszköztár segítségével meg lehet szólaltatni. A rendelkezésére álló források értelmezésében a pszichohistorikus általában analitikus tapasztalatait hívja segítségül. Eközben kimondva kimondatlanul azt képviseli, hogy ez és ez a motívum a jelenkori klinikai praxis alapján így és így fejthető meg. A kérdés azonban éppen az, hogy egyáltalán lehet-e a mai (s többnyire nem egészséges) ember pszichéje alapján a múltbeliekre nézve következtetéseket levonni. Ráadásul a pszichohistória többnyire szekundér, már a történészek által feltárt és közzétett források alapján dolgozik. S az aktuális elemzésben számos történeti-filológiai melléfogás tetten érhető. Lackó Mihály Erikson-kritikája mindnyájunkat el kell hogy gondolkodtasson, de nem szabad következtetéséről sem megfélemednünk: ő természetesen nem a források pszichológiai megszólaltatásáról akart lemondani, hanem a pontos filológizálást kérte számon.¹⁶

2. Felvetődik az a probléma is, hogy az analitikus szituációban a páciens interaktív jelenvalósága mennyiben vonatkoztható a régmúlt történeti személyiség által hátrahagyott holt nyomokra. Nem feledkezhetünk meg közben arról sem, hogy ez a kiterjesztés vajon mennyiben más, mint a következményből okokat olvasás gyakorlata. A pszichohistória szempontjából az áttétel – viszontáttétel (Übertragung – Gegenübertragung) kérdése érdemel különös figyelmet. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a Berggasse két díványán

¹² Runyan, W. M.: Vita a pszichobiográfiáról. In: Történeti és politikai pszichológia. Szerkesztette: Hunyady György. Budapest, 1998. 305–340. (a továbbiakban: Runyan). a redukcionizmusról különösen lásd: 316–317.; Röckelein, Hedvig: Der Beitrag der psychohistorischen Methode zur „neuen historischen Biographie“. In: Biographie als Geschichte (Hg. Röckelein, H.) Tübingen, 1993. 17–39. Fordítása az Aetas jelen számában.

¹³ Salvendy, John T.: Rudolf. Egy lázadó Habsburg lélektani tükörben. Budapest, 1988.; Botond Ágnes: Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya. Budapest, 1991.; Erikson, Erik H.: A fiatal Luther és más írások. Budapest, 1991.; Lackó Mihály: Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok. Budapest, 2001. (a továbbiakban: Lackó 2001.) Újabbban felgyorsulni látszanak az események: lásd „A narratív identitás problémája a társadalomtudományokban” (Szeged, 2001. okt. 19–20.), „A történelemformáló személyiség” (Kecskemét, 2001. nov. 5.), valamint a „Történelem és pszichológia” című konferenciák (MTA, 2001. nov. 8.) előadásait.

¹⁴ Runyan a pszichoanalízis mellett a személyiség-, a szociál- és a kognitív pszichológiai, valamint a fejlődéslélektani megközelítésekről ír, mint lehetőségekről. Runyan 326.

¹⁵ Gay, Peter: Freud for Historians. New York-Oxford, 1985.

¹⁶ Lackó Mihály: Széchenyi-értelmezések: lélektan és szöveg. In: Lackó 2001. 43–50.

felidézett múltbeli események újra átélését sem valóságos ismétlésként kell felfognunk.¹⁷ Az aligha kérdéses, hogy bár kizárt, hogy mi hatást gyakoroljunk a múlt szereplőjére (illetve csakis az interpretáció által tesszük ezt a múlttól alkotott képalkotásban), viszont annak kezünkbe vett dokumentumai óhatatlanul reakciókat váltanak ki belőlünk. S ezt kezelünk kell(ene) tudni, azonban ahogy végigtekintek a történelemszempontrendszerén, nem látok olyan stúdiomot, ahol ez felszínre bukkanna. Ott van persze a „sine ira et studio” klasszikus elve, no meg a mindenhatónak hitt forráskritika, de hogy mit kezdjen a biográfus a szereplője iránt feltámadt szimpátiával és antipátiával? Ebben bizony jócskán lenne tanulnivalónk akár a pszichoanalitikusoktól is.

Az én-pszichológia újabb fejleményeiről beszámoló irodalom tanúsága szerint ma már nem is annyira a pszichoanalízis redukcionizmusa fenyegeti a biográfiával kísérletező történést, hanem egyáltalán az 'én' ontológiai létezése, koherenciája és kontinuitása vált kérdésessé.¹⁸ Megfogalmazódtak olyan koncepciók is, amelyek szerint az 'én' pusztán a dialogicitásban jön létre, sőt maga is (utólagos és ezáltal többször is újraírható) narratív konstrukció. De mit kezdhet ezekkel az álláspontokkal a történész, ha biográfiára adta a fejét, hiszen ezáltal szinte már műve tárgyának létezése is megkérdőjeleződött. Ez ellen az sem nyújt igazán védelmet, ha egyfajta „totális életrajzban” az egyéni létezés teljes terepnumát megpróbálja átfogni, anélkül, hogy kontinuum és koherens 'én'-t tételezne fel közben. Ha karrier és karakter egyensúlyban tartására törekszik, elmoshatja a képbe nem illeszkedő mozzanatok, ha meg a szétesettség állapotát sikerül analizálnia, ember legyen a talpán, ha utána újra össze tudja rakni a szétszedett személyiséget.

Homályos pontok

Mivel a biográfiáról alkotott közkeletű vélekedés szerint az életpálya ívét a kronológiai síkba rendezett életrajzi pontokat összekötő görbe rajzolja ki, a hiányzó mozzanatok – már ha egyáltalán tudunk hiányukról – komoly akadályai az életút (re)konstrukciónak. Most elsősorban mégsem olyan aktuális mozzanatokra gondolunk, mint hogy a legitim magyar miniszterelnökről kiderül, hogy szigorúan titkos kémelhárító tisztként szolgált, vagy hogy a neves íróról megírják és ő megvallja, hogy ún. hálózati személy (népszerű néven ügynök) volt. Nem kisebbíteni kívánom ezen tények biográfiai jelentőségét, mert komoly magyarázó értékkel bírnak egy karrier történetében. Forrástani szempontból azonban ezek többségében mégis arról van szó, hogy létezett vagy létezik valamilyen nyom (maradva a fenti példánál: kinevezési, beszerzési okmány, ügynöklista stb.), amely dokumentálja az egyébként számunkra hiányzó eseményt, csak a kutatók nem tudnak hozzáférni a forráshoz, vagy nem könnyű deszifrizálni az álneveket. Ez az életrajzi tény ugyan homályban van, de tükör által előhívható. Fennáll mindeközben a dokumentum megsemmisítésének vagy akár hamis dokumentum készítésének veszélye is. Tekintettel azonban a működtető szervek mechanizmusára, valószínűsíthető, hogy erről is keletkezett valamikor írásos nyom. Létezett, ami persze el is tűnhetett, s eközben a hajdani létezés bizonyítéka csupán egy levéltári selejtezési naplóban rejtezhet. Vagy ott se. De ha nincs dokumentálva, akkor elvileg nem is tudunk róla.

Az alábbiakban olyan életrajzi pontokról szeretnék elmélkedni, amelyek megtörténetkor sem keletkezett látható nyom (vagy legalábbis a keletkezés és a fennmaradás is valamilyen okból bizonytalan). Ettől még az események valóságosan megtörténtek, de legfel-

¹⁷ Laplanche, J – Pontalis, J-B.: A pszichoanalízis szótára. Budapest, 1994. 46–54.

¹⁸ Pataki Ferenc: Élettörténet és identitás. (Új törekvések az én-pszichológiában) I–II. rész. Pszichológia, 1995. 405–435., 1996. 3–47.; László János: Társas tudás, elbeszélés, identitás. A társas tudás modern szociálpszichológiai elméletei. H. n. 1999.

jebb jól titkolt emlékképük (vagy tudatalattink) árulkodhat róluk. Lett legyen az akár politikai, akár magánéleti esemény, nagyjelentőségű titkos összejevetel vagy futó szerelmi kaland. A „homályos életrajzi pontok” terminusának ötletét Hegedüs András önéletrajzi interjújából kölcsönöztem, bár az eredetnél szűkebb értelemben definiálom és használom a kifejezést. Ő írta ugyanis a Rajk-per kapcsán: „Úgy válogatták ki ezt a Rajk-csoportot, hogy a letartóztatottak életrajzában legyen valamilyen homályos pont. Erre építették fel a koncepciót, amit változtatni is lehetett.” Majd később így folytatta: „Akkor gondoltam végig – és azt hiszem, ezt sok más funkcionárius is megtette –, hogy az én életemre is fel lehetne építeni egy koncepciót. Meg lehetne szerkeszteni az én vádiratomat is anélkül, hogy annak egyes pontjai önmagukban hazugok lennének.”¹⁹ Hegedüs, aki nem volt az ötvenes években letartóztatva, olyan példákat idéz fel a maga életéből, amelyeknél többnyire semmilyen dokumentum sem született, csakis az emlékezet tanúskodhat, ha megszólal. Sokszor hiába kutatnak az illetékes szervek emberei, a vádirat megszerkesztéséhez nemcsak a tanúk, hanem a vádlott közreműködésére is elengedhetetlenül szükség van. A többször is letartóztatott Erdős Péter egyenesen így fogalmazott: „A letartóztatottnak már a letartóztatás előtt együtt kell működnie saját későbbi sorsával.”²⁰ A koncepciók perек kihallgatási gyakorlatában a későbbi elítélt valóban már letartóztatása előtt életrajzokat, jelentéseket írt a káderosztály, a KEB, stb. számára (amiben elhallgatott vagy időről időre átírt tényeket), s letartóztatása után is az volt az első feltett kérdés: „Miért hozták Önt ide?” vagy „Mit tagadt el az önéletrajzából?”

Végző soron azt mondhatnám, hogy egy vizsgálat vezetője és a biográfus (vagy akár az interjúkészítő) lehetőségei között van némi hasonlóság – már ami a homályban tapogatózást és a hiányzó pontok összeköthetőségét illeti –, meg ha eszközeik erősen különböznek is.

Egy olyan forrásból kiindulva szeretném ezt bemutatni, amely a Losonczy Gézáról szóló életrajz megírásakor még nem állt rendelkezésemre. Módszertani fejtegetéseim konkrét történelmi anyagát is Losonczy Géza életéből merítem.

Az, hogy 1950. november 28-án hajnalban Losonczy Géza apósát, Haraszi Sándort letartóztatták, Losonczyt teljesen készületlenül érte. Több volt ez, mint eposzi baljós előjel. Mint két nappal később kelt beadványában írta: „az a szerdán korán reggel kapott értesítés, hogy az Államvédelmi Hatóság letartóztatta, jobban megdöbbsentett, mintha azt hallottam volna, hogy szívszélhűdés következtében váratlanul meghalt.”²¹ Mint a dokumentumból kiderül, előző nap beszélt miniszterével, Révai Józseffel (Losonczy politikai államtitkári tisztelet töltött be ekkor a Népművelési Minisztériumban), s nyilván az ő tanácsára fordult az MDP vezetőihez (Révai mellesleg az MDP egyik főtitkárhelyettese, így a beadvány egyik alcímzettje volt), hogy amennyiben bebizonyosodik apósa bűnössége, felkínálja

¹⁹ Hegedüs András: *Élet egy eszme árnyékában*. (A beszélgetéseket készítette Zsille Zoltán Kasza Levente közreműködésével.) Budapest, 1989. 135–137. Ugyanerről a kérdésről másik önéletrajzi munkájában is ír, szintén a Rajk-per kapcsán: „A politikai rendészeti osztály a Központi Ellenőrző Bizottság és a káderosztályok az életrajzok homályos pontjait kutatják, hogy nyomára jussanak azoknak, akiket az »ellenség« beküldhetett a magyar kommunisták soraiba. Mindegyikünkönél sok homály akad még az én generációméban is, de az idősebb, aktívabb generációnál több, mint a fiataloknál és Rajknál több, mint Kádárnál.” Hegedüs András: *A történelem és a hatalom ígézetében. Életrajzi elemzések*. H. n. 1988. 148.

²⁰ *Hogyan készül a popmenedzser?* Erdős Péterrel beszélget Acsay Judit. Budapest, 1990. 81.

²¹ *A Magyar Dolgozók Pártja főtitkárának és főtitkárhelyetteseinek (1950. nov. 30.) MOL M - KS 276. f. 62. cs. 7. ó. é. 45.* Ezt a dokumentumot a Losonczy Géza életrajz megírásakor még nem sikerült megtalálnom. A Kádár pert feldolgozó Varga László bukkant rá és bocsátotta rendelkezésemre, szívességéért ezúton is köszönetet mondok.

visszahívása lehetőségét posztjáról és kinyilatkoztatása együttműködési szándékát az ügy tisztázásában: „Igyekeztem minden lényegeset megírni a legjobb lelkiismeretem szerint. Bármely kérdésre a továbbiakban szóban vagy írásban készségesen válaszolok.”²² Losonczy áttekintette az 1938-as megismerkedésük óta eltelt időszakot, derekasan védte apósát (eközben természetesen önmagát is, hiszen felfogta, hogy mily közeli a veszély), másfelől azonban óhatatlanul adatokat is szolgáltatott a vizsgálat számára apósa (és közvetve önmaga) ellen is. A beadvány – a helyzet abszurditása közepette – kitűnően szerkesztett munka. „Én mindeddig Haraszti Sándorról úgy írtam, mint tisztességes, a párthoz hűséges emberről, aki sok hibát követett el, de aki nem ellenséges ügynök, nem áruló. Nemcsak azért tettem ezt, mert sok esztendő ismeretségünk folyamán ez a kép alakult ki bennem, hanem azért is, mert Harasztit úgy ismertem, mint aki képtelen a színlelésre, a kettős életre. Ugyanakkor tudomásul kellennem, hogy az ÁVH letartóztatta. Kádár elvtárs tavaly egy alkalommal azt mondotta nekem: az ÁVH van már olyan fejlettségi fokon, hogy komoly ok nélkül nem visznek be senkit sem. Számolnom kell tehát azzal, hogy Haraszti Sándor renegát, az ellenség beszervezett ügynöke, akit én nem ismertem fel. Ez pedig súlyos vád velem szemben. Tegnap Révai elvtársnak azt mondtam: ha láttam volna jeleket, amelyekből arra lehetett volna következtetni, hogy Haraszti ellenség, magam hívtam volna föl rá a párt figyelmét. Ebben sem barátság, sem rokonság, sem hála nem akadályozott volna meg.”²³

A dokumentum pontosan rávilágít arra a lelki mechanizmusra, amelyre a koncepciók perek során a pártfunkcionáriusok esetében sikeresen építettek. (Egyelőre nyitva hagyhatjuk a kérdést, vajon milyen alkalomból nyilatkozott Kádár Losonczy-nak az ÁVH „fejlettségéről”). Talán még az emlékezés gondolatilag irányított, erősen normatív működésébe is bepillantást nyerhetünk egy ilyen helyzetben: „A felszabadulás óta eltelt 5 esztendő alatt egyetlen olyan esetre sem tudok érintkezésünk során visszaemlékezni, amelyből arra lehetett volna következtetni, hogy Haraszti pártunk politikájával bármely vonatkozásban ne értett volna egyet. Letartóztatása óta újra és újra átgondolom az elmúlt időszakot, mégsem tudok más meggyőződésre jutni. Egyetlen olyan esetre sem tudok gondolkodás közben visszaemlékezni, amiből arra lehetne következtetni, hogy bármely külpolitikái, gazdasági, belpolitikai, kulturális stb. kérdésben elvi ellentétbe került volna pártunkkal, vagy olyan tudatos és következetes gyakorlati tevékenységet folytatott volna, amely ellentétben állt vonalával vagy éppen elszabotálására, aláaknázására irányult volna.”²⁴ Mivel azonban nem a gépezet, hanem a „homályos életrajzi pontok” érdekelnek bennünket, inkább az a szembeötlő, hogy a személyes életesemények és a politikum milyen szorosan összeszővődve vannak jelen egy ilyen visszatekintő narrációban. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy nem is lehetséges tisztán politikatörténeti megközelítéssel élni, hiszen az én szinte foglya közösségeinek (miközben „hajlandó” megtagadni rokonságot és barátságot). Vegyük sorra, hogy az 1938–1950 közötti időhorizontra visszatekintve milyen saját életút-események tárulnak elénk a beadványból? Mivel a beadvány elsősorban Harasztiról szól, a Losonczy személyére vonatkozó utalások – kapcsolatuk tükrében – természetesen inkább közvetettek lehetnek.

Szorosan véve Losonczy négy olyan fontos eseményre utal, amelyekről vagy nem keletkezett (vagy nem lehet tudni, hogy fennmaradt-e) forrás.

1. Ebben az iratban hívja fel Losonczy a figyelmet arra, hogy „Tőle [Harasztitól] kaptam az első pártszerű és kemény kritikát, amikor 1940 áprilisában történt lebukásunk után szabadrábra helyeztek, és beszámoltunk neki arról, hogy mi történt Alagon.” Hogy mi volt

²² Uo. 62.

²³ Uo. 57–58.

²⁴ Uo. 44–45.

a bírálat oka, az nem kerül kifejtésre, de mindenesetre egy fontos jelzés bukkan elő, aminek lehet ugyan írásos nyoma is, de egyelőre nem tudjuk meg, hogy mi is történt. Lehet viszont források után kutakodni a vizsgálat vezetőinek.

2. Az 1950–51-es vizsgálat egyik kiemelt pontja volt az 1943-as pártfeloszlátás kérdése. Losonczy beadványa nem magát a pártfeloszlátást, hanem épp az újjászervezést helyezi érvelése középpontjába: „1944 őszén, amikor fölmerült a Békepárt feloszlátásának és a Kommunista Párt újraalakításának szükségessége, Haraszi a Békepárt fenntartása mellett foglalt állást. Befolyása alá kerültem én is, Donáth elvtárs is. Mikor a párt tudomására jutott, megbízta Donáth elvtársat, miután őt álláspontunk helytelenségéről meggyőzte, hogy ő viszont bennünket győzzön meg. Ez meg is történt.”²⁵ A politikai életrajz részeként elejtett utalás nem mutat rá az álláspontok indokára, de kétségtelenül itt is kijelöli a további vizsgálat helyét.

3. Aztán egy pillantás a legszemélyesebb döntés, a házasság motivációjáról: „Budapest felszabadulását követő első napokban feleségül vettem Haraszi Máriát, Haraszi Sándor lányát. Ebben a lépésben a feleségem iránt érzett szerelmemen kívül az a tudatos törekvés is vezetett, hogy kommunista nevelésű lányt vegyek feleségül. Nekem a családom, a rokonságom serdülő korom óta sok keserűséget és szenvedést okozott, s minél inkább fejlődtem politikailag, annál inkább nőtt gyűlöletem politikai-emberi magatartásuk iránt. Ezt a családot, amelybe születtem, nem én választottam magamnak. De azt a családot, amelyet én alapítok, én választom. Ezért választottam Haraszi Máriát, mint kommunista nevelésű fiatal lányt (ebből a fajtából akkoriban nem volt sok), aki már az illegális alatt segített a pártnak különböző technikai természetű mozgalmi munkákban, s akiből megbízható, elvileg, jellemben szilárd feleség válhat. Választásomat az azóta eltelt 5 év alatt nem volt okom megbánni.”²⁶

4. S végül, de nem utolsó sorban még egy mozzanat, a fentebb idézett Révaival való beszélgetés folytatásaként, amikor – barátsággal, rokonsággal szemben – feltétlen párthűségéről tett bizonyosságot: „Hivatkoztam arra, hogy tavaly, amikor egy Pataki Ernő nevű ezredesnél, akit szintén a Márciusi Front időkől ismerek, s akivel többször voltam együtt a folszabadulás után, veszélyes tüneteket lehetett észlelni, felhívtam rá Révész Géza elvtárs figyelmét. Talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy Patakit, aki az elhárítás fontos posztján állott, letartóztatták és elítélték.”²⁷

Losonczy ellen közben egy másik szálon külön vizsgálat indult, még pedig az ún. sejtlista ügy miatt.²⁸ A lista alapján antikvár könyvek bezúzásának ügye nemzetközi botrányt kavart, most mégsem taglaljuk, legfeljebb annyit említünk, hogy Losonczy egész életében tagadta a számlájára írt könyvmegsemmisítési akciót. Annyiban azonban utalnunk kell az ügyre, hogy emiatt váltották le államtitkári posztjáról, s amikor a kommunista önkritika rituáléja szerint visszatekintett kultúrpolitikus hibáira és vétkeire – ezúttal 1948-ig visszanyúló perspektívában – újabb életrajzilag releváns mozzanatokot hozott a felszínre. Az önkritika drámaiságát, a személyes és politikai mozzanatok szétszakíthatatlanságát elegendő egyetlen idézettel szemléltetni: „A párthoz való viszonyom, a hivatali munkám, a magánéletem szinte egyszerre jutott a tönk szélére. Csak magamat okolhatom.”²⁹

A vizsgálat szálai valójában Losonczy 1951. március 17-i letartóztatása után fonódtak össze. Bár Rákosi a Politikai Bizottság 1951. április 21-i ülésén azt állította, hogy Loson-

²⁵ Uo. 39–40.

²⁶ Uo. 41–42.

²⁷ Uo. 59–60. Révész Géza ekkor a hírhedt „Katpol” (Katonapolitikai Osztály) vezetője.

²⁸ Kövér 1998. 201–209.

²⁹ Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL) Révai iratok. 793. f. 2. ó. e. 466–471. (1951. jan. 9.)

czyra (és Donáthra) „csak közvetlenül a kongresszus előtt kezdtek gyanakodni”, s legnagyobb provokációjának épp a „könyvelégetést” tartotta, nem kétséges, hogy ez részéről csak figyelemelterelő hadmozdulat volt.³⁰

A letartóztatás utáni jegyzőkönyvek nem maradtak fenn, így csak a rehabilitációs eljárás kihallgatásaiból – ismét csak utólag – rekonstruálható, mi játszódott le közben az emlékezetben. Az első önvallomást március 17-ről 18-ra virradó éjjel Károlyi Márton, a Vizsgálati Osztály vezetője a bevett formula szerint ösztönözte: „írjam le azokat a bűnököt, amelyeket a magyar nép ellen elkövettem. Reggel átviszik a Pártba, ha ott elfogadják, akkor utána visszamehetek a funkciómba. ... igyekeztem mindent belevenni, amit hibának, bűnnek tartottam, minél erőteljesebb, minél túlzóbb formában, s azon gondolkodtam, hogy mit lehetne még hozzávenni...”³¹ A párt természetesen nem fogadta el a „gyónást”, sor került a „tényleges” letartóztatásra, s megkezdődtek a kihallgatások Rajnai Sándor vezetésével. S itt kanyarodhatunk vissza a novemberi beadványból kiemelt négy biográfiai problémára.

ad I. Rajnai 1954. november 27-i feljegyzése szerint a Losonczy által leírt anyagban az szerepelt, hogy „az 1940. évi alagi lebukások során a kihallgatásokon helytelen magatartást tanúsított, és illegális munkájáról, valamint kapcsolatairól részletes vallomást tett.” Szerinte erről „Losonczy önmagától tett vallomást. Erre vonatkozóan semmiféle bizonyító anyag nem állt rendelkezésemre.”³² A Kádár-korszak iratmegsemmisítése ellenére foszlányok mégis maradtak az első jegyzőkönyvekből. A PB által kiküldött háromtagú vizsgálóbizottság szó szerint is idézett Losonczy korabeli vallomásából: „... Alagon lettem áruló, áruláson két körülmény tette súlyosabbá. Egyrészt az, hogy kényszer, testi kínzás nélkül vallottam, másrészt az, hogy a felvettnél jóval bővebben és részletesebben árultam el a nyomozó hatóságoknak mozgalmi tevékenységemet és kapcsolatomat.”³³ Az, hogy a csendőri kihallgatások során nem mindenki tudott megfelelni a párt által felállított követelményeknek, közismert. Sőt azt is sejthetjük, hogy a párt nem is készítette fel ifjú tagjait erre a lehetőségre. Ezt próbálta pótolni az utólagos Haraszi-bírálat. Losonczy alagi magatartása azonban valószínűleg sohasem került volna a figyelem középpontjába, még ha be is számolt róla annak idején szűkebb baráti körének, ha ő maga nem ássa elő vétkei közül. Az emlék rögzítése a prizonizáció körülményei közepette azonban olyan összefüggésben történt, hogy még rehabilitálása során is a kihallgatások (ön)vádoló légkörére emlékeztető módon idézte fel: „Azt, hogy [Alagon] számos kérdésben vallomást tettem, ma is mélységesen szégyellem és sajnálom, és azóta is nagyon sokszor megbántam.”³⁴ Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy Losonczy fogva tartása alatt súlyos börtönpszichózisban szenvedett, és „szabadon bocsátásakor” is először Lipótmezőre vitték, s csak gyors feltisztulása után engedték haza, illetve utalták be a mátraházi tudószanatóriumba. A büntudat tehát letartóztatás és pszichózis prizmiáján áttörve rögzült.

³⁰ MOL MDP PB 276. f. 53. cs. 73. ó. e. (1951. ápr. 21.)

³¹ Belügyminisztérium Történeti Irattára (BMTI) V 150 326 (Jelenleg a Történeti Hivatal őrzetében.)

³² BMTI V 150 326

³³ MOL MDP KV 276. f. 52. cs. 17. ó. e. (Farkas Mihály, Kovács István, Kiss Károly „ideiglenes” jelentése 1951. máj. 19-én kelt és a máj. 22-i KV ülésen hangzott el.)

³⁴ BMTI V 150 326

ad 2. A KEB keretében az 1943-as pártfeloszlatásról már a letartóztatások előtt is folyt a vizsgálat. Kádárt, Donáthot, Losonczyt – még szabadlábon – erről faggatták.³⁵ Losonczy 1951. február 10-én feljegyzést készített a KEB vezetője, Kiss Károly számára.³⁶ Saját emlékezetéből már nem tudott elég adatot előbányászni, ezért a feljegyzéshez anyósa, felesége, barátai (Ujhelyi Szilárd, Tariska István) memóriáját is segítségül hívta. Az előző napi személyes meghallgatáskor feltett kérdésekre válaszolt. Mivel a pártvizsgálat az illegálitás körülményeire irányult, nyilvánvaló, hogy az érintettekre az már annak idején életveszélyes lett volna, ha bármiféle sajtókezű és egyidejű írásos nyom maradt volna fenn a történetekről. Azaz a történet eleve az emlékezésre volt utalva.

Losonczy vázolta az illegálitás idejének pártbeli kapcsolatrendszerét. Eszerint 1943 elejéig Orbán László, ezután Donáth Ferenc volt a felső kapcsolata. Alsó kapcsolatának pedig a Népszava munkaszolgálatban elpusztult munkatársát, Gosztonyi Lajost, illetve 1943 kora nyarától 1943 végéig Antal Jánosnét vallotta. A pártfeloszlatastra vonatkozó kérdésre az emlékezés most így hangzott: „A pártfeloszlatast Donáth Ferenc közölte velem egy nyári – ha jól emlékszem – vasárnap délelőttön, a Filler és a Garas utca sarkán történt randevún. Ezelőtt nem beszéltem, nem is beszélhettem senkivel; később közöltem pártkapcsolataimmal. Donáth kifejtette nekem a pártfeloszlatast indokait – főként azt húzta alá, hogy a párt feloszlatast megkönnyíti a népfrontpolitika megvalósítását.” Emlékszik arra is, hogy valamilyen találkozáson Donáth és Haraszti között is szó esett erről a kérdésről, „s mintha Haraszti nem helyeselte volna. Ez azonban csak halvány emlék.” Innen már érthetőbbé válik az 1950. november végi visszatekintés a párt újjászervezésére is. Ezen a beszélgetésen Donáth, Haraszti és Losonczy voltak jelen. „A párt újjáalakítását Haraszti ellenzte, emlékezetem szerint azzal az érveléssel, ha tavaly fölsozlattátok a Pártot, azért, hogy megkönnyítse a népfrontpolitikát, akkor most miért alakítjátok újra, amikor a háborúból való kiugráskor a népfontra még nagyobb szükség van, mint tavaly. Hosszabb beszélgetés után mindketten úgy láttuk, hogy neki van igaza. Donáth ezután néhány nap múlva visszajött. Elmondotta, hogy a párt nem helyesli ezt az álláspontot, sőt megbízták, hogy győzzön meg bennünket – különösen Haraszti – arról, hogy a Párt újjáalakítása éppen a háborúból való kiugrás s a háború közeli befejezése miatt szükséges. Emlékezetem szerint Haraszti elfogadta ezt az álláspontot.”³⁷

A pártfeloszlatast végül a perben még a döntést kezdeményező Kádárnál is háttérbe szorult a vizsgálatban eredetileg intencionált szerephez képest.³⁸ Ebben lehetett némi szerepe Péter Gábor érintettségének is, hiszen a feloszlatast KB tagként végül megszavazta.³⁹ Végső soron a koncepciók perék ítéletei köszönő viszonyban sem voltak a tényekkel. Az előállított tények már csak ezért sem függetleníthetők az interpretációtól. Kezdetben volt az értelmezés... A vizsgálóbíró kérdései tehát nem helyettesítik a biográfiai problémák megfogalmazását.

Ha a Haraszti letartóztatása utáni beadvány homályból előhívott életrajzi tényeit további történeti vizsgálatnak kívánjuk alávetni, akkor az emlékezet szárnyán egy másik forráscsoporthoz, az oral history interjúkhoz fordulhatunk. Losonczy Gézát már nem szólal-

³⁵ MOL MDP Rákosi titkárság iratai. 276. f. 65. cs. 40. ő. e. Az iratokat közli újabban: Kádár János bírái előtt. Egyszer fent, egyszer lent 1949–1956. Szerkesztette és a bevezetőt írta: Varga László. Budapest, 2001. (a továbbiakban: Kádár János bírái előtt) 173–188., 193–196.

³⁶ MOL 276. f. 65. cs. 40. ő. e. 44–47.

³⁷ Uo. 47.

³⁸ Kádár János bírái előtt 109.

³⁹ Gyarmati György: Péter Gábor fiatalága, 1906–1945. Kutatási gondok az ÁVH-főnök életrajzának feltárásában. In: Trezor. a Történeti Hivatal évkönyve. 2000–2001. Budapest, 2002. 63–65.

tathattuk meg, de a róla készült életrajz mellett részt vettem egy Losonczy-portréfilm elkészítésében is (rendező: Hanák Gábor), és ennek következtében számos rokoni, baráti visszaemlékezést többször is rögzítettem, egyszer magnetofonnal a könyv számára, másodszor video-interjú formájában.⁴⁰ Természetesen a nevezett személyekkel még más felvételek is készültek. Az alábbiakban azt a kérdést járom körül, hogy az említett interjúk milyen világot vetnek az „életrajzi pontok” homályára.

ad 3. Losonczy Géza házassága a családtagokkal készült interjúkban természetesen szintén szóba került. Sokkal nagyobb hangsúllyal szerepelt azonban a visszaemlékezésekben a leánykérés története. A leánykérést előkészítő találkozót pedig 1943-ban, Haraszti Mária érettségijének évében Donáth Ferenc szervezte meg („felső kapcsolata tudtával”): „... akkor egyszerre hirtelen, számomra hirtelen az történt, hogy '43-ban, az érettségim előtt egyszer megjelent Donáth Feri ezen a bizonyos Németvölgyi úti helyen, ahol ő jött fölfelé, én jöttem lefelé a gimnáziumból, és proponálta, hogy találkozzunk pár nap múlva ekkor-ekkor, ott az Orbánhegyi út és a Németvölgyi út sarkán, Géza is szeretne velem találkozni. Hárman. Hát én nagyon örültem természetesen. És ez a randevú létrejött, megjelent a két fiatalember, kaptam valami minimális virágot is, s elkezdtünk menni, sétálni fölfelé az Orbánhegyi úton, én természetesen nem tudtam még, hogy ők hol laknak, semmit se tudtam, és hát nem nagyon lehetett ott olyan helyre menni, én nem is javasolhattam, hogy hova üljünk be, mert azt csak ők tudták, hogy hova mernek egyáltalán beülni. Föltűnő a dolog akkor lett, amikor a Donáth Feri húsz perc után közölte, hogy most elmegy, mert neki dolga van. És ezt nem értettem én, de hát megbeszéltük, hogy együtt leszünk és akkor miért megy el? És akkor kettesben maradtunk Gézával és semmi nem történt, semmi sem hangzott el, csak tovább beszélgettünk. Kérdezte, hogy nagyon izgulok-e, hogy lesz, mint lesz az érettségi, azért ne dolgozzam magam agyon – mert ismertek, hogy milyen szorongós vagyok, meg perfekcionista, stb. – majd elváltunk. És énbennem olyan furcsa érzés támadt, hogy ez azért nem, valami itt elkezdődött, de miért hagyott a Feri minket kettesben? Hát azért valamiért hagyott, de nem történt mégsem semmi se. Szóval valami csöndes reménykedés azért bennem felébredt, hogy hátha. Na, de hát annyi dolgom volt valóban, hogy ezzel nem tudtam nagyon foglalkozni, jöttek a vizsgák, leérettségiztem, és az érettségi bankettünk, ami akkor egész közvetlenül az érettségi után volt négy nappal, arról hazajövet ott talált egy hatalmas vörös rózsacsokor Gézának egy levelével, ami sajnos elveszett a mindenféle illegálitás és egyébek között. Nagyon-nagyon sajnós! Amiben csak a megszólításra emlékszem határozottan, mert az ütött szíven, hogy az gyanús volt nekem, hogy „Marikám, drágám!”, hát a mi viszonyunk nem ilyen volt. És akkor nagyon, akkor már nagyon-nagyon kezdtem reménykedni, de még mindig nem mertem semmit se gondolni komolyan. A levélben az volt tulajdonképpen, hogy gratulál a születésnapomhoz és az érettségéhez is, és hogy proponálja, hogy a közeli napokban, már ehhez képest közeli napokban találkozhatunk. Már arra nem emlékszem, hogy leírta-e hogy hol, vagy ez egy következő telefon volt. És ez a találkozás létrejött, mégpedig itt a Lórántffy Zsuzsánna lépcsőn, ami azóta is egy szent hely a számomra – nem úgy nézett ki, mint ahogy most, hát mert nem volt ott a Budapest szálló, ott egy szabad terület volt –, szóval ott randevúztunk és elindultunk a Szabadság-hegyre és beszélgettünk és beszélgettünk és beszélgettünk, és akkor másfél óra múlva valahol leültünk egy padra, akkor ő egy ilyen hosszas előkészület után közölte, hogy szeretne nekem valamit mondani, de előre kér arra, hogy amennyiben nemet mondok, akkor azt senkinek se meséljem. Mondtam, hogy jó. S akkor közölte, hogy az a terve, azt szeretné, hogy elvesz engem feleségül, és én mit szólok hozzá. Én elkezdtem nevetni és azt mondtam, hogy miért mondta nekem azt, hogy ne meséljem el senkinek, »hát nem vetted észre, hogy én úgyis csak egyfélélt felelhetek erre?« És ezzel megtörtént.”⁴¹

Az édesanya utólag is úgy értelmezte a történeteket, hogy „a Géza” a kommunista „atyai barát” leányát, a „decens, finom úrilányt” szemelte ki magának.⁴² Nincs ebben a ver-

⁴⁰ Felsorolásukat lásd a biográfia forrásjegyzékében.

⁴¹ Interjú Ujhelyi Szilárdné dr. Haraszti Máriával (1989. május)

⁴² Interjú Haraszti Sándorné Gróf Irénnel (1991)

zióban még szó az „ócsalád” teljes megtagadásáról, sőt épp a kettő harmonizálására irányuló törekvés az illegalitás magányában a leánykérés fő motívuma. S a formákat illetően is a polgári normák teljes betartására irányul Losonczy minden törekvése (randevú, vörös rózsza, levélke, diszkrécio, stb.). Irénke néni emlékezése – amely visszanyúlik egészen a megismerkedésig – a szövéddött kapcsolatot szorosabb összefüggésekbe helyezte: „*Arra gondoltam, hogy itt van az én lányom, ezek olyan összeillők lennének. Hát gondoltam én. Hát egy szót sem szóltam persze erről, de másnap fölött a Géza, és a Marika éppen francia órára ment a Schönsteinnéhez, az volt a francia tanárnője, és köröztül ment úgy a hallon, hogy a Géza is látta, meg én is, olyan édes volt, és olyan finom külsejű, kénytelen vagyok megállapítani, hát vékony kukac volt, nagyon jó külsejű kislány, és hirtelen úgy belémütött, atya úristen, hát mi lenne, ha ezek valahogy összekerülnének. Aztán lekerült a napirendről az egész, többet szóba se jött... Aztán a Géza nagyon őszinte volt hozzám, mindent elmesélt, összes disznóságait, amiket a nőkkel csinált, és egyszer kijött a számon, hogy atya úristen, nem adnám magához a lányomat. Ekkor jött 42. augusztus 18-a, amikor a Gézának a Ferivel együtt illegalitásba köllött mennie. Tehát nem járhatott a házhoz, de egy indifferens helyen találkoztunk. Miután Marika leérettségizett, küldött a Géza egy nagy virágcsokrot, 8 rózsával, a 8 osztály végeztével, ugye ezzel szimbolizálta, és egy levelet, hogy találkozzanak másnap a Lórántffy Zsuzsanna lépcsőnél. Jól mondom? (Haraszi Mária: Nem egészen, de nem baj.) De ott a Lórántffy Zsuzsanna... (H. M. Ott, az biztos.) Hát a Marika elment, és amikor hazajött, azt mondta: »A Géza megkérte a kezemet.« Erre a Sanyi azt mondta: »Megörült?« Márhogy a Géza. Olyan hihetetlen volt neki. Dehát megkérte valóban. Ezután az eset után, az érettségi után a Marika mindjárt lement Kiskőröse, mert az a szerelme volt, az én régi otthonom, nagyon szerette. És elmentünk egy – mondom – indifferens helyre, ahol ezekkel a fiúkkal találkoztunk, és amikor az ottlétünk, az ottani tartózkodásunk lejárt, akkor ezek a fiúk elkísértek bennünket a Margit-hídig, ami még nem volt számukra veszélyes terület. Én mentem elől a Gézával, Sanyi meg a Ferivel, s a Géza elmesélte, hogy megmondom őszintén, azért sictem a Marikát lekapcsolni, mert ezek a többiek is utaztak rá, hogy elvegyék. Hát én tulajdonképpen törtem a fejemet, most már az illegalitás ideje alatt, hogy ki lehet, kerestem a régi ismerőseim között, hogy ki lenne alkalmas feleségnek, egyiknél ez volt a hiba, másiknál az, hogy nem tudom, az ideológiája nem passzolt az enyémmhez, stb. És a Marika az érettségi előtt felhozott a Gergő Zoltánéhoz, az is egyik barátunk volt, mozgalmi ember, de folttalan, tehát oda lehetett járni, felhozott egy csomagot, amit az anyám küldött, és ahogy a Zoltika ott ült azzal a terebélyes, na hogy mondják, kapitalista külsejével egy fotelben, és hozzá közel a Marika olyan karcsún és finoman, egyszerre rájöttem, hát ez nem kislány, hát itt van, és megmondom őszintén, maga azt mondta nekem, egyszer, hogy nem adná hozzám a lányát, hát én akkor elhatároztam, hogy megmutatom. Na. Így történt. Nem így volt?«⁴³*

Még a klasszikus történetírói szabályok szerint is minden okunk megvan arra, hogy egy ilyen magánéleti eseménynél a későbbi személyes visszaemlékezésekből rekonstruáljuk a történekek gazdagabb szövedékét, s az időben korábbi politikai visszatekintés egyoldalúságaival (redukcionizmusával) tűnjön fel előttünk.

ad 4. A Pataki (Bachner) Ernővel való barátság a Márciusi Frontos időkre nyúlt vissza, ám ebben a történetben a szálak sokfelől összefutnak. Pataki és felesége (első) letartóztatására ugyanis Donáth alagi lebukása után került sor, és az 1951-es perben Donáthból hajdani alagi vallomása miatt sikerült ugyanolyan büntudatot előcsiholniuk a kihallgatóknak, mint Losonczynál.⁴⁴ Losonczy 1950. november végi beadványában Pataki Ernő (második) letartóztatása a Rajk-perhez kapcsolódott. Ismét az oral history forrásaihoz fordulva interjúkból tudjuk, hogy Pataki Pálffy őrizetbe vétele után (1949 nyarán) baráti társaságban többször is hangot adott elégedetlenségének. Radó György barátjuk így idézte fel az általa

⁴³ Országos Széchényi Könyvtár Történeti Interjúk Videotára (OSzK TIV) Interjú Haraszi Sándornéval (Készítette: Hanák Gábor) (1986)

⁴⁴ Kádár János bírái előtt 296–297.

átélteket: „... különben az Ernővel kapcsolatban nekem még egy emlékem van. Akkor én már a hadseregben voltam, és részt vettünk azon az aktíván, amit Farkas Mihály tartott, hát én is ezredes, azt hiszem, ezredes voltam már akkor, vagy alezredes legalábbis, s az Ernő ezredes volt, azt tudom, a katonapolitikán volt. És a Farkas Mihállyal tartottak ott egy nagy aktívát és ott jelentették be a Pálffyék lebukását és a letartóztatását. És tudom, a szünetben azt mondta nekem az Ernő: »Te – azt mondja – ezek semmi konkrétumot nem mondtak, semmivel a világon nem bizonyították a Pálffyék bűnösségét.« Abban az időben! És tudom, hogy a Gézának én mondtam, és Géza azt mondta nekem: »Tudod, az Ernő nem képezte magát eléggé.«»,⁴⁵

Pataki Haraszti Sándorral is próbált beszélni később, amint ez egy vele készült interjúból kiderült: „... egy nagyon jelentős káder, a magyar katonai kémelhárítás egyik vezetője – aki egy Márciusi Frontos fiatalember volt – az ítélet után a Rajk-pörről velem akart beszélni, de nem itt Budapesten, hanem kihívott Gödre, a Duna-partra. Ugyanis a Rajk-pörről csak úgy volt hajlandó beszélni velem, hogy arról senki sem tud, hogy azt senki sem hallja és látja. Ott a Dunaparton kölcsönösen megállapítottuk, hogy ez nem lehet igaz, de akkor már benne voltunk, hiába. Őt magát is később letartóztatták, és belevonták egy ilyen pörbe. Ő sem akarta elhinni, hogy Rajk a jugoszlávoknak kémkedett, de nem emeltünk nyilvánosan szót ez ellen.”⁴⁶ Nemhogy nyilvánosan nem emeltek szót, hanem az idézett emlényomokból valószínűsíthető, hogy Haraszti a gödi beszélgetést sem mondta el senkinek annak idején. Ugyanis abban az esetben ő is bajba került volna Pataki lecsukása után, hogy miért nem tett jelentést. Pataki talán beszélt Losonczyval is (ez kevéssé tűnik valószínűnek), sokkal inkább lehetséges, hogy Patakira Radó jóhiszemű tanácsalansága nyomán hívta fel Losonczy a „szervek” figyelmét. Ebből azonban egyáltalán nem következik, hogy Pataki elítélésére ezért került volna sor. Pataki négy és fél évet kapott. Letartóztatására közvetlenül azért került sor, mert a vele egy házban élt első feleségének híreket vitt annak második férjéről, Oszkó Gyuláról, akit akkor már szintén lecsuktak.⁴⁷

Ha mindehhez hozzávesszük, hogy Losonczy – másokkal együtt – milyen aktív szerepet töltött be a Rajk-per propaganda-gépezetében (Szabad Nép vezércikk, diplomáciai misszió Párizsban), máris készen áll a politikatörténeti konklúzió. Arról azonban semmit sem tudunk, ami a szereplőkben valójában lejátszódott. Mintha az érzelmek, félelmek nem létező tények lennének.

A politikatörténeti források megszólaltatásához hívtuk segítségül az oral history interjúit. S ha ezek segítségével már tudjuk, mit keressünk, meglepődve ismerjük fel, hogy nagyrítván az átélt izgalmak és érzelmek nyomot hagynak még az amúgy szűkszavú jegyzőkönyvekben is. Legalábbis gyakran ott is jelzésekre bukkanunk, legfeljebb némán sikkunk el felettük.

Aczél György visszaemlékezéséből tudható, hogy arról a Központi Vezetőség értekezletről, amelyen – még név nélkül – az ellenség pártbeli befurakodását állapították meg, s amely előtti éjszakán Rajkot letartóztatták, a gyűlésről Losonczyval együtt távoztak. (Aczél ekkor Baranya megyei első titkárként a jugoszláv „frontövezetben” szolgált, a feleségek pedig barátnők voltak.) Mire emlékezett Aczél a történetekből? Nem közvetlenül a Darányi utcába hajtottak, ahová Losonczyéknál vacsora (uzsonna?) várta őket, hanem először

⁴⁵ Interjú dr. Radó Györggyel (1990)

⁴⁶ Interjú Haraszti Sándorral (Készítette: Tóth Pál Péter) (1981. jún. 30.) In: Haraszti Sándor: Befejezetlen számvetés. Budapest, 1986. 224–225. A nevesítést az interjú készítője végezte el. Uo. 253. Pataki Ernőt 1950. január 5-én vették előzetes letartóztatásba, első fokon 1950. április 27-én, másodfokon 1950. szeptember 6-án ítélték el. Az ítéletet a Legfelsőbb Bíróság 1956. szeptember 13-án helyezte hatályon kívül. Történeti Hivatal, V - 148 032. Az ügy tisztázásában nyújtott segítségéért Okváth Imrének tartozom köszönettel.

⁴⁷ Kádár János bírái előtt 104*. : „Vásárhelyi elvtárs, maga nem érti miről van itten szó!” (Az interjút készítette: Hegedűs B. András és Kozák Gyula) Beszélő, 2001. 10. 39. Az eredeti interjú az 56-os Intézet Oral History Archivumában található.

a Normafához mentek friss levegőt szívni. Aztán váratlanul mindketten hányni kezdtek: „... olyan volt a helyzet, hogy lementem a büféhez a Központi Bizottság ülésén, jobbra-balra mindennütt tolongtak, mellettem senki sem állt. Most az, hogy pl. Losonczy Géza akkor fönntartotta, mert meghívott vacsorára, mert előzőleg szölt, nem hiszem, hogy sok ember lett volna, aki akkor nem mondta volna le a vacsorát. És hát az akkori – épp nem könyvbbe való – feszültségre és az egész légkörre az jellemző, hogy »Menjünk sétálni!« – javasoltam, és a Normafánál sétáltunk. Nyilván én már az idegességtől el kezdtem hányni, majd ő is csatlakozott hozzám, és nem mertünk erről beszélni, hogy miért, hanem megállapítottuk, hogy biztos rossz volt a kakaó, amit uzsonnára kaptunk. Szóval olyan dermesztő volt a Rajk-ügy, tetejében ez a légkör, egyszerűen elképzelhetetlen volt, hogy őszintén megbeszéljük, hogy nem a kakaó volt rossz, hanem a félelem mart a gyomrukba bele.”⁴⁸ Természetesen Losonczyékhoz érve sem beszéltek az aznap történetekről. A jegyzőkönyvekből azonban Losonczy szorongásának a motívumai is a felszínre bukkannak. A KV-jegyzőkönyv szerint ugyanezen az ülésen Losonczy Gerő Ernővel és Farkas Mihállyal is szóváltásba keveredett (jóllehet nem a Rajk-ügy kapcsán), ami megint csak baljós előjel lehetett, bár ezt Aczél emlékezete (akit hamarosan letartóztattak, és maga is súlyos börtönpszichózison ment keresztül) nem rögzítette.

A szorongás és félelem jeleinek előbukkanása más megvilágításba helyezi Losonczy magatartását a következő hónapokban. Azt a küldetést, hogy utazzon Párizsba és győzze meg Károlyi Mihályt a Rajk per helyességéről, már csak azért sem utasíthatta vissza, mert hiszen a kétkedő Károlyi jó véleménnyel volt felőle, többször is őt javasolta francia követnek.⁴⁹ Ha egy jegyzőkönyvi szövegrész érzelmi effektust rögzít, a politikatörténész nem tud mit kezdeni vele, nem így a biográfus. Az 1949. szeptemberi KV ülésen Losonczy a Rajk-üggyel kapcsolatban Kádár referátumához szölt hozzá. A KV-tagok egymásra licitáltak a „bűnbanda” elítélésében. Ekkor egy Rákosival folytatott beszélgetést idézett fel (nyilván amikor a párizsi útra instruíálta): „Beszélgetés közben Rákosi elvtárs már említette, hogy Pártunk vezetőit el akarták tenni láb alól. Teljes összefüggésben először volt módomban hallani, hogyan illesztették be ezt Rajkék tervükbe és az imperialisták tervébe. Ez a kérdés engem akkor is, most is *érzelmileg érint.*”⁵⁰ (Kiemelés – K. Gy.) Az interjúk és a jegyzőkönyvek párhuzamos lapozgatása alapján tehát olyan mozzanatokat rekonstruálhatunk, amelyek révén a bolsevik önkritika ismeretében érdemi mozgatórugók, ha úgy tetszik, érzelmi tények bukkannak fel a személyiség megismerése során. Az, hogy valaki önmagában ismerterte fel a hibákat (ez tette egyébként Losonczy a selejtlista ügy kapcsán gyakorlati önkritikájában), nem volt elegendő. Azt is önmaga rovására kellett írnia, ha mások hibáival szemben elnéző volt, legyen az akár barát vagy rokon. Ez ugyanis az éberség hiányára vallott. Azt, hogy Losonczy és Kádár között milyen alkalomból került szóba az AVH „fejlettsége” 1949 folyamán („tavaly”) nem tudhatjuk. Hiányzik a tény, pontosabban csak a helye van meg. A lehetséges szituáció azonban valószínűsíthető. Ilyen válasz előzménye csakis valamilyen kételkedő kérdés lehetett, mondjuk valamilyen letartóztatás indokoltságáról. Innen vezet az út addig, még szintén 1949-ben, hogy egy régi márciusi frontos barátjára felhívja a katonai elhárítás figyelmét. A hajdani márciusi frontos identitást felülírta az aktuális MDP-s azonosulási kényszer. A személyiség az állandó önvizsgálattal és önkritikával naponta felszámolta önmagát, szétzilálta kapcsolatrendszerét, ugyanakkor a repedések betömökődésével szinte egyidejűleg igyekezett újjáalkotni azonososságát. Losonczy például a Népművelési Minisztérium pártszervezetében tartott taggyűlés másnapján újabb önkritikus levele végén bizakodva jelentette ki: „... a tegnapi taggyűlés, Révai elvtárs zárszava, s ennek kapcsán hibáim világosabb felismerése nyomán, nyugodt lélekkel állítha-

⁴⁸ Interjú Aczél Györggyel (1991). Ez az 1949. május 31-i KV ülés után lehetett, ezen vett részt Aczél utoljára, majd hamarosan letartóztatták és elítélték.

⁴⁹ Kövér 1998. 176.

⁵⁰ MOL MDP KV 276. f. 52. cs. 9. ó. e. 48. (1949. szept. 3.)

tom: hibáimat ki tudom és ki fogom javítani. Még pedig nem hosszú idő alatt. Nehezül az idők járása felettünk. Kell, hogy a Párt minden katonája szilárdan és teljes erővel álljon harci posztján. Az illegálításban, a felszabadulás után a Párt által számomra kijelölt területeken mindig ott voltam, ahol zajlott a harc, s nem az utolsó sorokban. Érzek megfelelő erőt magamban, hogy e kemény és igazságos lecke után levonjam és érvényesítsem a tanulságokat és magasabb színvonalon tudjam majd munkámat folytatni – elválaszthatatlanul, minden idegszállal egybeforvva a Párttal.”⁵¹ A csőd beismerése és a önbizalom generált helyreállítása egyik napról a másikra csapathott át egymásba.

A személyiség individualitása és csoportparaméterei

Ahogy Losonczy önmagát mint pártkatonát a fenti önkritikában azonosítani próbálta, természetesen további kérdésként veti fel: ki is hát a biográfia szubjektuma? Losonczy élete kizárólag önmagát jeleníti-e meg, avagy reprezentánsa valamiféle kollektívumnak? Identitása csakis befelé, avagy kifelé is fordul?⁵² S ha a csoportkohéziót keressük, akkor merre orientálódjunk? A református papfiúk (ahogy a debreceni egyetemen a statisztikai kategóriát gyakorta szociológiailag tágabban azonosították: a „pap, tanár, tanító” szülők gyermekei) közegeben ássuk elő az életre szólóan meghatározó gyökereket. Ellene szól ennek, hogy ebből a kollektívumból valószínűleg többen gravitáltak a szélsőjobb, mint a szélbal felé a harmincas években. A balra tartás révén a pálya máris atipikussá válna. Ráadásul Losonczy nem egy barátja eredetileg jobb felé indult el a bajtársi társaságokban, hogy aztán a Márciusi Front balfélén kössön ki. S nem hagyható figyelmen kívül, hogy maga Losonczy milyen hévvel küzdött, hogy elhatárolódjon saját középosztályi indító közegetől. A származás mint identitást befolyásoló tényező természetesen sohasem negligálható, akkor már márciusi frontos társaságával is szembefordították. Pontosabban aktuálisan épp választott MDP-pártharcos-identitásából forgatták ki saját elvtársai, s közben folyton arra hivatkoztak, hogy egy igazi kommunistának ilyen helyzetben miként kell(ene) viselkednie. Régi közösségeibe nem tudott s nem is akart visszahátrálni. Bár a „magyarkodó csoport” kreálásával a letartóztatás során a hazai illegálisokkal egy kasztniba zárták, ez is legfeljebb fiktív közösség lehetett. Mi is a biográfiai probléma? Kiről szól az életrajz? A típusról (típusokról) s az(oka)t megjelenítő személyről, avagy a csoport (osztály) hálójába vetett (bele- vagy kifelé kapaszkodó) egyénről? Valóban pontszerű életeseményeket köt-e össze a biográfus az életút vonalával? A szociálpszichológiában az élettörténeti elbeszélés alapvető fordulópontjait „nukleáris epizódnak” nevezik és főlérendelt tematikus szálak mentén kötik össze.⁵³ Vajon nem lenne vizuálisan is pontosabb, ha a vonallal összekötendő pontok helyett a fordulatókat „életörvényekként” vagy „életcsóváként” képzelnénk el, attól függően, hogy éppen örvény sodrában, avagy üstökös csóvájában látjuk pörögni az egyént? Mindazonáltal egyetlen szálnál szélesebb sávban, a paraméterek halmazán keresztül követhetnénk nyomon a tematizálásnak azokat a szempontjait, amelyek révén az életpálya mozgását a különböző redukcionizmusok látószögéből értelmezni szoktuk. Egyiket a másik után és egyiket a másikba öltve.

⁵¹ MOL M-KS 276. f. 62. cs. 7. ő. e. (1951. jan. 10.)

⁵² László János – Ricoeurre hivatkozva – megkülönbözteti „az elbeszélő funkciónak a személyes (azonos vagyok önmagammal) és szociális (azonos vagyok valamivel, általában egy kategóriával, egy csoporttal, annak értékeivel, reprezentációival) identitás konstrukciójában és fenntartásában” betöltött szerepét. In: Narratívák 5. Narratív pszichológia. Szerkesztette: László János és Thomka Beáta. H. n. 2001. (a továbbiakban: Narratív pszichológia) 11. Előszó.

⁵³ McAdams, Dan P.: A történet jelentése az irodalomban és az életben. In: Narratív pszichológia 168–169.

Az individualitás és a kollektívum viszonya természetesen nem csak a 20. századi életrajz problémája. A 19–20. századi vállalkozók, bankárok biográfiai hasonló nehézségekkel járnak. Ha az életrajzok a típusok nyomvonalát követik, beszűkül és rugalmatlanná válik a mozgáster. ⁵⁴ Mihelyt a vállalkozók szerteágazó pályáját próbálja valaki analitikus leíró módon összefoglalni, rögtön szembesülnie kell azzal, hogy az egyénített életpályák, szinte azonnal szét is szedik a tipológiát, ami által a magyarázó erejét veszíti. ⁵⁵ A makroszociológiai általánosítás igényével fellépő kutató számára az elsődendő nehézség, hogy a célszemélyek azonosítása csakis az intézményi struktúra alapján lehetséges. ⁵⁶ Ha a részvénytársaságokban vagy az állami szervezetekben tölt be az illető pozíciót, akkor a publikált források rendelkezésre állnak (compassok, címtárak). Ám ha egyéni cégek tulajdonosa, tehát nem nyilvános számadásra kötelezett vállalkozást vezet, már nehezebben ragadható meg, de a cégbírótság levéltári nyilvántartása alapján megkereshető. A kutatások fő gondja ilyenkor az, hogy miként hidalják át az egyéni életrajzok és az intézményrendszeri struktúra alkategóriái közötti mezőt. Ahol az előbbi a domináns, a személyekről felvett paraméterek csak adattárként rendezhetők. Ahol az utóbbi megközelítés a meghatározó, ott az egyénítés csak példatárszerű válogatással, illusztrációkkal oldható meg.

Sajátos feldolgozási keretként alakult ki a vállalkozói biográfiai terén – a plutarkhoszi párhuzamos életrajzok mintájára – a kétpólusú megközelítések sora. ⁵⁷ Ilyenkor többnyire az elméletileg is relevánsnak tekintett etnokulturális leszármazási csoportok (némi leegyszerűsítéssel szólva: egy zsidó – egy keresztény) mentén haladt az összehasonlítás, s az életút sajátos kiterjesztéseként a vizsgálati egység nem egyetlen egyén, hanem a család két vagy három generációja lett. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy az eredmények nem mindig igazolták vissza az etnokulturális megközelítés vélelmezett „eredeti jellegzetességeit”. S bár történetek kísérletek a bináris megközelítés négyesítésére, ⁵⁸ azt mondhatjuk, mindmáig a vállalkozói életrajzok legeredetibb, bevált operacionális egységének a páros családbiográfia bizonyult. Ez a keret az, amely még magában foglalja az egyéni pályák individualitását, s anélkül, hogy túldimenzionált csoportteret konstruálna, képes vázolni a dinamika mikrokozegét is.

Tulajdonképpen ritkának mondhatók azok a kísérletek, amelyek során a makroszociológiai elemzésből és a mikrotörténeti megközelítésből nyert információk egymást gazda-

⁵⁴ Hanák Péter: A tőkés vállalkozótól a hivatásos menedzserig. Századok, 1982. 3. sz. 577–583.; Varga László: A hazai nagyburzsoázia történetéből. Valóság, 1983. 3. sz. 75–89.

⁵⁵ Koroknai Ákos: A magyarországi tőkés vállalkozók típusai. In: Az üzemtörténet kérdései. Elméleti és módszertani tanulmányok. Szerkesztette: Incze Miklós. Budapest, 1979. 137–171.

⁵⁶ Lengyel György: Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében. Budapest, 1989.; Lengyel György: A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között. (Fejezetek egy történet-szociológiai kutatásból.) Budapest, 1993.

⁵⁷ Halmos Károly: Vergleich der Geschichte von zwei Unternehmerfamilien aus dem 19. Jahrhundert (Historisch-soziologische Fallstudie). In: Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa. (Hg. Bácskai Vera) Budapest, 1986. I. 285–335. (Magyarul: Bácskai Vera: Két építési nagyvállalkozó a századfordulón. In: Gazdaság, politika, kultúra. Tanulmányok Kélet-Közép-Európa történetéből Szerkesztette: Gyimesi Sándor. Budapest, 1992. 41–62.; Koncz E. Katalin: Vergleich der Unternehmungsstrategien von zwei Grossunternehmerfamilien (Die Familie Hagenmacher und Hatvany Deutsch). In: Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa. (Hg. Bácskai Vera.) Budapest, 1986. I. 335–419.; Kövér György: Liedemann und Wahrman: Strategien von Kaufmann-Bankiersfamilien im 19. Jahrhundert. In: Eliten und Außenseiter in Österreich und Ungarn. (Hg.: Heindl, Waltraud-Litván György-Malfer, Stefan-Somogyi Éva.) Wien – Köln – Weimar, 2001. 79–99. (Magyarul: Kövér 2002. 31–47.)

⁵⁸ Halmos Károly: A polgárok polgárosodása. A magyarországi nagyvállalkozók és a magyar társadalmi összeilleszkedés a 19. században. (Előszó a függelékhez) PhD disszertáció 2000.

gítják. A gazdasági elit egyik legfontosabb szocializációs intézménye a felső-kereskedelmi iskolák (kereskedelmi akadémia) érettségit nyújtó középiskolái voltak. Szerencsés forrásadottságok jóvoltából (a levéltárban őrzött budapesti matrikulákból és a publikált jubileumi évkönyvekből) nemcsak egy-egy személy származása vezethető le, hanem összevethető azzal is, hogy évekkel, évtizedekkel később a gazdaság mely posztjára került az illető. A budapesti akadémia hallgatóinak adatait számítógépes adatbázisban rögzítve és elemezve empirikusan bizonyíthatóvá vált az az állítás, hogy a kapitalizálódás folyamatának előrehaladásával, amidőn egyre jelentősebb lett az elitek rekrutációjában az oktatási intézményeken keresztüli kiválasztódás, az akadémia diákjai közül a cégtulajdonos szülőktől származók mind nagyobb arányban váltak alkalmazottakká, elsősorban a gazdaság nagy szervezeteiben.⁵⁹ Ez volt a mobilitás fő iránya. Ezekből a makroadatokból azonban csak ex post próbálhatunk a pályaafterációra következtetni, ha lehet egyáltalán. A motivációról pedig mindössze annyit mondhatunk, hogy mivel itt csoportos magatartásformára utaló jelek vannak, feltételezzük, hogy ez a közös valami az azonosított csoport mentalitása. Egy évfolyam mikrokeresztmetszetű elemzése, kettőnél több életrajzi pont felvételével (születési anyakönyv, iskolai matrikula, iskola elhagyása utáni poszt 8, illetve 16 évvel az érettségi után) nemcsak finomabb elemzést tett lehetővé, hanem árnyalta az ellenirányú, sőt a cirkulációs mozgásokat is. Ráadásul két volt kereskedelmi akadémista önéletrajzának tükrében a makro- és mikro folyamatokat szembesíteni lehetett a pályaválasztásra, pályaafterációra vonatkozó utólagos narratív konstrukciókkal.⁶⁰ Ex ante adatokhoz természetesen így sem jutottunk, de az ex post magyarázatok természetéhez lényegesen közelebb kerülünk. Az egyik önéletrajz oktatást és pályaaftervet összekapcsoló kulcsmondata minden idevágó kutatás kedvenc (illusztratív) idézete volt: „Már az iskolában kibontakoztak osztálytársaim jövő fejlődésének kontúrjai. A nagy átlag maradt a középben, mint ahogy az iskolában is ott volt. Pályaafterfútasuk: gyakornok, tisztviselő, évtizedek után cégvezető, némelyik aligazgató, egy páran most már nyugalmazott igazgatók. Mások ugyanúgy: gyakornok, tisztviselő, majd önálló cégfőnök.”⁶¹ Alig észrevehetően két útra vonatkozik az állítás: „a nagy átlag” a részvénytársasági nagyszervezetekben a számafterlétrán felfelé haladóké. A „mások” az egyéni cégek végül tulajdonosi karrierjét megvalósítóké. Csak hozzátehetjük: Krausz Simon ráadásul kombinálta az utat, amikor a Schosberger-cég praktikafternsága után egyéni tőzsdcbizományaos lett (egy csendestárs tőkéjével), majd egy nagy részvénytársaság alelnökévé avanszált. A másik önéletrajz viszont hallgatott a kereskedelmi akadémista tanulmányaokról, miközben kárhoztatta a történelmi középosztályt, hogy gyermekeit nem adta gazdasági pályára: „A helyzet elfajulásában súlyos felelősség terheli a magyar társadalmat is, hogy részint kényelemszeretetből, részint előítéletből távol tartotta magát a szabad pályáktól. A magyarok eszményképe a diploma volt, nyugdíjas közhivatali állás, katonáskodás, legfeljebb ügyvédi és orvosi pálya. Így került a múlt század utolsó évtizedeiben lassanként idegen kézre az ipar, kereskedelem és a gazdasági erőforrások nagy része, valamint a sajtó.”⁶² Ő maga azonban egy közepes nagyságú pesti takarékpénztári, illetve külföldi exkluzív magán- és részvénytársasági banki gyakorlati tanulmányaos után az alakuló Hangya-szövetkezet ügyvezetői posztján köt ki. Az egyéni élettörténetek és az élettörténeti látószögéből vázolt életpálya-típusok tehát sehogy sem fedik egymást. A bináris élettörté-

⁵⁹ Bódy Zsombor – Szabó Zoltán: A Budapesti Kereskedelmi Akadémia 1860 és 1906 között végzett hallgatóinak rekrutációja és mobilitása. In: Iskola és társadalom. Szerkesztette: Sasfi Csaba. Zalai gyűjtemény 41. Zalaegerszeg, 1997. 311–341.

⁶⁰ Kövér György: Keresztutak a gazdasági elitbe. Almási Balogh Elemér és érdi Krausz Simon karrier-története. Korall, 3–4. 2001. tavasz-nyár 156–170. (uez: Kövér 2002. 80–93.)

⁶¹ Életem. Krausz Simon emlékiratai. Budapest, 1937. 20.

⁶² Balogh Elemér, almási: Emlékeim. A negyvenéves „Hangya” és a Közgazdasági Egyetem története. Budapest, 1938. 44.

neti megközelítés révén sikerülhet nemcsak az egyéni pályák individualitását rekonstruálni, hanem eközben a mikrotörténet szociális terét („a választható világokat”) is pontosabban megrajzolhatónak érezzük. S végső soron ez a közties mező az, amely védelmet nyújthat mind a biográfiai redukcionizmus egyoldalúságai, mind a léptékváltás nélküli általánosítás makrokonstrukciói ellen.⁶³ S arról sem feledkezhetünk meg többé, hogy melyik lehetett az a primér (szekundér stb.) közösség, amely a számára fontossá vált egyén életútját biográfiában is megörökítésre érdemessé tette.

*

A magyar történetírás (a magyar társadalomtörténetet is beleértve) ma még távol áll attól, hogy olyan típusú munkák kerüljenek ki műhelyeiből, mint Alain Corbain akadémiai nagydíjas monográfiája.⁶⁴ Az ismeretlen 19. századi fapapucskészítő életrajza a forrásokban fennmaradt nyomokból összerakva szinte hihetetlen vállalkozásnak tűnik. Pedig a társadalomtörténet általánosan használt nominális (és nem-nominális) forrásai tulajdonképpen magától értetődő természetességgel teszik lehetővé, hogy rekonstruáljuk egy egyén (és közössége) életterét, családi és rokonsági viszonyait, iskolázottságát, az írástudatlanok nyelvét, foglalkozási és jövedelmi viszonyait, mindennapi életét, vándorlásait, hitközségi életét és választói magatartását. Mindezt inkább a lehetséges világok teremtése révén, lemondva közben mindarról, amit eleve lehetetlen az egyén szintjén megismerni. Ebben a történetírásban az „átlagember” története nem a névtelenek históriája, hiszen épp a név követése az, amely orientálja a történetést a levéltári útvesszőben, „és így az egyént vagy az egyének egy csoportját »különböző társadalmi kontextusokban« fogja vizsgálni, amiből kirajzolódik az egyén társadalmi kapcsolatainak hálózata.”⁶⁵ Az, hogy az eddig figyelemre sem méltított, hatalomnak kiszolgáltatott egyén a történetírásban visszanyeri nevét, nem pusztán módszertani kérdés. Több annál, szimbolikus jelentőséggel bír. A biográfiai szubjektum felbukkanása az anonimitásból más látószögbe emeli magát a mikrotörténelmet is. A mikroszint így individualizált alkotóelemeiből épülhet fel. Arra azonban itt sem árt emlékeztetni, hogy „az egyént jelölő azonos név használata – születéstől halálig” – nem jelentheti a személyiséget alkotó változatlan mag létezését.⁶⁶ A kontinuitás és koherencia nem adottság és nem norma, hanem a mikroszint alá bújtatva is a biográfia kérdése marad.

Ha visszagondolunk, vannak ennek előzményei a magyar történetírásban, még ha ritkán emlegetjük is őket: Tóth Zoltán „arc nélküli fotográfiái” közül mondjuk Agnes Bartsch, a bécsi trafikosnő, vagy Schiszler Károly, a szekszárdi kádármester nem kellene, hogy a történetírás peremén várják sorsuk beteljesedését, mint az hajdan volt világukban történt vala velük.⁶⁷

⁶³ Életrajz és léptékváltás összefüggéséről lásd: Revel, Jacques: A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. In: Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években. Szerkesztette: Czoch Gábor és Sonkoly Gábor. Debrecen, 2000. 69. „Az életrajzot immár nem gondolhatjuk el pusztán a szükségszerűség jegyében – az illető leélt az életét, melyet a halál sorssá alakított –, hanem mint lehetőségek mezőjét kell felfognunk, melyek közül a szóban forgó személynek választania kellett.”

⁶⁴ Corbain, Alain: Le monde retrouvé de Louis-François Pinagot. Sur les traces d'un inconnu 1798–1876. Paris, 1998. Erre a tanulságos kísérletre Benda Gyula hívta fel a figyelmemet, amelyért ezúton is köszönetet mondok.

⁶⁵ Szijártó M. István: Történelmi antropológia és mikrotörténelem. Az új társadalomtörténet. BUKSZ, 2000 2. sz. 153. Hasonló törekvések fogalmazódnak meg Jürgen Schlumbohm monográfiájában is. Idézi Szijártó uo. 154–155.

⁶⁶ Ricoeur, Paul: A narratív azonosság. In: Narratív pszichológia 16.

⁶⁷ Tóth Zoltán: Arc nélküli fotográfiák a békeidőkből. Valóság, 1982. 1. sz. 47–57.; Tóth Zoltán: Schiszler Károly kádármester Szekszárdon. Egy kisvárosi mesterember gazdasági-társadalmi viszonyai a századfordulón. Agrártörténeti Szemle, 1977. 1–2. sz. 199–218.